

The evolution of female hair self-decoration aesthetics (Case study: Arab nomadic women of Kuti village of Hesarbalai, Varamin)

Tayebeh Ezatollahinejad ¹

1. Associate Prof., Research Institute of Culture, Art and Communication, Tehran, Iran. (Corresponding Author),

E-mail: ezatollahi.tayebeh@ricac.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 2024-12-29

Received in revised form:
2025-02-17

Accepted: 2025-03-07

Published online: 2025-04-14

Keywords:

Aesthetics, Women's hair self-decoration, nomads, Arab Kuti, Varamin

ABSTRACT

Purpose: Self-decoration of women's hair is one of the most important cultural-historical components of Iran, so that even today we witness the importance of this cultural component in various discourses. In fact, the main question is, what are the influential components in the aesthetics of traditional and modern self-decoration of women's hair?

Methodology: In this research, an attempt was made to use the analytical-descriptive research method and ethnographic field study (interview and participatory observation) Let's analyze the influential components in the aesthetics of traditional and modern self-decoration of women's and girls' hair of the Kuti Arab tribes as the largest Arab tribes of Tehran living in the village of HesarBalai Varamin, and on this basis, we are trying to analyze these components by benefiting from the theoretical literature of the anthropology of aesthetics and the body.

Findings: The findings show that ethnic identity, age, social and economic status play an important role in the beauty of traditional self-decoration of women's and girls' hair, and over the last hundred years, Factors such as the intervention of governance systems in the way of desirable self-decoration and fashionable self-decoration patterns of the world that are reproduced through various media and have caused changes in the beauty components of hair self-decoration among young women and girls, and they often try to reproduce the "ideal hair of the era", although in some cases the components of modern aesthetics are in conflict with the traditional components, but the predominance of the components of the current era over tradition is evident.

Cite this article: Ezatollahinejad, T. (2025). The evolution of female hair self-decoration aesthetics (Case study: Arab nomadic women of Kuti village of Hesarbalai, Varamin). *Iranian Journal of Anthropological Research*, 14(2), 237-256. doi: 10.22059/ijar.2025.394918.459919

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

سیر تحول زیبایی‌شناسی خودتزیینی موی زنانه (مورد مطالعه: زنان عشایر عرب کتی روستای حصاربالای ورامین)

طیبه عزت‌اللهی نژاد^۱

۱. استادیار پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، تهران، ایران، رایانامه: ezatollahi.tayebbeh@ricac.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳	هدف: خودتزیینی موی زنانه یکی از مهم‌ترین مولفه‌های فرهنگی-تاریخی ایران است، بطوری که امروز نیز شاهد اهمیت این مولفه فرهنگی در گفتمان‌های مختلف هستیم. پرسش اصلی این است که مولفه‌های تاثیرگذار در زیبایی‌شناسی خودتزیینی سنتی و امروزی موی زنانه چیست؟ روش‌شناسی: در این پژوهش تلاش شد تا با روش تحقیق تحلیلی-توصیفی و با مطالعه میدانی مردم‌نگارانه (مصاحبه و مشاهده مشارکتی) به واکاوی مولفه‌های تاثیرگذار در زیبایی‌شناسی خودتزیینی سنتی و امروزی موی زنانه و دخترانه عشایر عرب کتی به عنوان بزرگترین عشایر عرب تهران ساکن در روستای حصاربالای ورامین بپردازیم و بر همین اساس با بهره‌مندی از ادبیات نظری انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی و بدن سعی در واکاوی این مولفه‌ها داریم. یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که هویت قومی، سن، جایگاه اجتماعی و اقتصادی در زیبایی خودتزیینی سنتی موی زنان و دختران نقش مهمی را ایفا می‌کند و طی یک‌دهه اخیر، عواملی همچون مداخلات سیستم‌های حکمرانی در چگونگی خودتزیینی مطلوب و الگوهای خودتزیینی مد روز جهان که از طریق رسانه‌های مختلف بازتولید می‌شود و موجب تغییرات مولفه‌های زیبایی خودتزیینی مو در میان زنان و دختران جوان شده‌است و اغلب سعی در بازتولید «موی مطلوب دوران» را دارند اگرچه در برخی موارد مولفه‌های زیبایی‌شناسی مد روز با مولفه‌های سنتی تقابل دارد، اما غلبه مولفه‌های دوران حاضر بر سنت مشهود است.

استناد: عزت‌اللهی نژاد، طیبه. (۱۴۰۳). سیر تحول زیبایی‌شناسی خودتزیینی موی زنانه (مورد مطالعه: زنان عشایر عرب کتی روستای حصاربالای ورامین). پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۱۴ (۲)، ۲۳۷-۲۵۶. doi: 10.22059/ijar.2025.394918.459919

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

مقدمه

ایل عرب کُتی یکی از ۱۹ گروه عشایری منطقه ورامین تهران است که سابقه سکونت آن‌ها به سرزمین نجد عربستان (نجد عمان عربستان) می‌رسد. این ایل در دوران خلفای اموی یا عباسی به منطقه خوزستان و فارس مأمور شدند یا مهاجرت کردند و در دوره قاجار تیره‌هایی از آنان به منطقه ورامین تهران به صورت اجباری کوچانده شدند. این عشایر تا سال‌ها پیش در برخی از روستاهای ورامین به صورت کوچرو به کار رهمداری و گله‌داری مشغول بودند و در این سال‌ها شیوه دستخوش تحولات گسترده شد. با وجود تحولات گسترده در فرهنگ این ایل برخی از مولفه‌های فرهنگی خود را همچون زبان عربی، رهمداری و کوچروی را کمابیش حفظ کرده‌اند (هاشمی، ۱۳۹۲: ۷۰). ایل عرب در مطالعات ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند و از سویی دیگر جامعه ایرانی نیز از حضور و سابقه زیست این ایل در ایران کمتر آگاه است، همین امر موجب شده تا سیاستگذاری‌های فرهنگی بر اهمیت نقش خود در تحولات ساختارهای فرهنگی جوامع مختلف در ایران واقف نباشد، در حالی که مطالعات نشان می‌دهد که چگونه این عوامل توانسته تغییرات گسترده‌ای در ساختار سنتی-تاریخی آنان بوجود آورد.

خودتزیینی و زیبایی‌شناسی بومی از جمله شاخه‌های مطالعاتی انسان‌شناسی هنر است که در ایران بسیار نوپاست و محقق در قالب کتاب و مقالات به این مبحث در ایران پرداخته‌است و مسئله مهم مطروحه در این پژوهش عدم انجام مطالعه میدانی با چنین رویکردی در گستره پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران است از همین روی محقق مدت‌ها به صورت میدانی به واکاوی ساختارهای فرهنگی این ایل پرداخته و تلاش کرده تا در گام نخست به معرفی این قوم که در مجاورت کلانشهر تهران زندگی می‌کنند، بپردازد و در گام بعدی نقش تحولات فرهنگی جامعه و سیستم حکمرانی در صد سال اخیر و به‌ویژه از دوره پهلوی دوم تا ۱۴۰۲ در ساختار فرهنگی-تاریخی به‌ویژه خودتزیینی موی زنانه مدنظر قرار داد. علیرغم مقارن شدن آغاز انجام این پژوهش با شرایط خاص دوران کرونا در ایران، اهمیت شناخت و جمع‌آوری داده‌های میدانی، محقق را واداشت تا به عنوان مردمنگار، بارها در میدان مطالعاتی با رعایت پروتکل‌های بهداشتی (خرداد، شهریور، مهر سال ۱۳۹۹ و اردیبهشت، تیر، شهریور ۱۴۰۰) حضور داشته باشد و در برخی موارد با استفاده از برنامه‌های ارتباط جمعی مجازی (تلگرام، واتساپ و اینستاگرام) با افراد مطلع گفتگو و مصاحبه انجام دهد. پرسش اصلی این پژوهش مولفه‌های تاثیرگذار در زیبایی‌شناسی خودتزیینی سنتی موی و امروزین موی زنانه چیست؟

پیشینه پژوهش

اغلب پژوهش‌های حوزه عشایر عرب کُتی به معرفی پیشینه تاریخی و اجتماعی آنان اکتفا کرده‌اند و در مورد زیبایی‌شناسی، خودتزیینی و بدن زنانه پژوهشی انجام نشده است:

امینی یکی از شاخص‌ترین محققان منطقه ورامین در سال ۱۳۶۸ در کتاب «تاریخ اجتماعی ورامین در دوره قاجار» سیر تحول اجتماعی ورامین را بررسی کرده و به معرفی اقوام عشایر این منطقه از جمله عشایر عرب کُتی پرداخته‌است و در ادامه پیشینه تاریخی طوایف و اقوام و وضعیت امروزی آنان را از لحاظ پراکندگی جغرافیایی در منطقه شرح داده‌است. اما در این کتاب در مورد پوشش و خودتزیینی افراد این اقوام مطالبی ارائه نشده است. در پژوهشی دیگر، ایروانی (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با نام «سنجش میزان گرایش‌های خانوارهای عشایری در زمینه اسکان و مشکلات موجود (بررسی موردی عشایر عرب جرقویه)» به معرفی عشایر عرب در ایران پرداخته و شرایط زندگی و تغییر ساختار آنان به یکجانشینی را مورد مذاقه قرار داده‌است و در نهایت علل اصلی گرایش خانوارهای عشایری عرب به اسکان را بیان کرده است و اگرچه محوریت این پژوهش بر شیوه زندگی و علل اسکان آن‌ها است اما در این مقاله

نیز مطلبی در مورد خودتزیینی و زیبایی‌شناسی عشایر ورامین به‌ویژه عشایر عرب کتی بیان نشده‌است تا نقش تغییر شیوه زیستی بر خودتزیینی مورد واکاوی قرار گیرد.

نصیری و همکاران (۱۳۹۱) نیز در مقاله‌ای با عنوان «الگوی برای برنامه راهبردی سامان‌دهی عشایر تهران» چگونگی تدوین برنامه راهبردی سامان‌دهی عشایر تهران به‌ویژه با توجه به مولفه‌های چشم‌انداز سال ۱۴۰۴ را مورد بررسی قرار داده و پس از این بررسی و اعلان نتایج، راهکارهایی برای سامان‌دهی عشایر تهران از جمله اسکان آنان را مطرح کرده‌است، در این مقاله و ارائه الگوی سامان‌دهی عشایر، موضوع خودتزیینی و هویت آنان مورد توجه واقع نشده‌است هاشمی (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای با عنوان «طایفه مستقل عرب کتی، بزرگ‌ترین گروه عشایری عرب کوچرو در منطقه ورامین تهران» این عشایر را معرفی می‌کند، وی نخست وضعیت اجتماعی-فرهنگی طایفه مستقل عرب کتی را به عنوان یکی از بزرگ‌ترین طوایف عرب کوچروی مجاور تهران شرح می‌دهد و در ادامه وضعیت کنونی آنان را از منظر اجتماعی و سنتی مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد، اما در این پژوهش نیز مسئله پوشش و خودتزیینی مورد توجه نبوده و وضعیت کنونی خودتزیینی این طایفه مستقل عرب از منظر خودتزیینی مورد مذاقه قرار نگرفته‌است. علاوه بر موارد مذکور می‌توان به مطالعات حوزه انسان‌شناسی فرهنگی همانند پژوهش کیاوند (۱۳۷۱) با عنوان «زندگی عشایری، شیوه سنتی تولید و ضرورت‌های زمان» اشاره کرد که محققان به سیر تحول تاریخی عشایر به‌ویژه در این مقاله به سیر تحول تولید از سنت تا صنعت جامعه عشایری پرداخته‌اند، اما تأثیرات تغییر زندگی صنعتی بر سنتی بر خودتزیینی و زیبایی‌شناسی مورد توجه نبوده‌است درحالی که شاهدیم که چگونه تغییر شیوه زیستی بر مولفه‌های زیبایی خودتزیینی افراد تأثیرگذار است. مقصودی و انوری (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «رابطه یکجانشینی و نظام خویشاوندی» نخست مباحثی را پیرامون انسان‌شناختی عشایر و جامعه‌شناسی مطرح می‌کنند و سپس به روابط خویشاوندی و شیوه زیست می‌پردازد، اما در باب رابطه یکجانشینی و خویشاوندی بر خودتزیینی و زیبایی‌شناسی بومی مورد بررسی قرار نگرفته‌است در ایران به ندرت پژوهش‌هایی با محوریت زیبایی‌شناسی بومی خودتزیینی انجام شده که می‌توان به مقاله «آوای مو: انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی بومی در خودتزیینی زن ترکمنی روستای دویدوخ» عزت‌اللهی نژاد و زهرا رهبرنیا (۱۳۹۴) اشاره کرد، محقق در این مقاله مولفه‌های زیبایی میان زنان ترکمنی روستای دویدوخ را شرح داده و نقش آن را در خودتزیینی و ساختار اجتماعی جامعه می‌کاود، در همین راستا وی کتابی نیز با عنوان «خودتزیینی زنان ترکمن؛ درآمدی بر انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی» (۱۳۹۹) به رشته تحریر درآورده‌است که در آن به مباحثی همچون انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی و نقش آن در بازخوانی ارزش‌ها، باورها و ساختار تاریخی جوامع بومی پرداخته و مولفه‌های زیبایی خودتزیینی زنانه را در جامعه ترکمنی مورد بررسی قرار داده و در مقاله «زشتی و زیبایی در خودتزیینی پوشش زنان عشایر عرب کتی روستای حصار بالای ورامین» (۱۴۰۲) به مولفه‌های تأثیرگذار در زیبایی‌شناسی بومی پوشش زنان پرداخته و زیبایی را از منظر این جامعه مورد واکاوی قرار داده‌است. همان گونه که پیشتر نیز اشاره شد، پژوهش‌های ایرانی در حوزه خودتزیینی و زیبایی‌شناسی بومی بسیار اندک است، اما در مطالعات غیرایرانی پژوهشگرانی همچون مریلین استراترن و اندرو استراترن در سال ۱۹۷۱ کتاب «خود تزیینی در مانت هاگن» که حاصل پژوهش میدانی نویسندگان میان قبیله «هاگن» است، نگاشتند. در این کتاب به زندگی این اقوام، سمبل‌ها و نمادها پرداخته و نمود ظاهری آن‌ها در خودتزیینی در رخ‌دادهای اجتماعی مانند جشن‌ها آیین و مناسک اشاره می‌کنند، همچنین، مریلین استراترن در سال ۱۹۷۹ در مقاله «خود در خودتزیینی» به چرایی خودتزیینی میان هاگنی‌ها می‌پردازد و آن را حاوی پیام‌هایی برگرفته از ارزش‌های یک جامعه می‌داند که نقش مهمی را در ارتقا جایگاه فردی در جامعه ایفا می‌کند.

مبانی نظری

بدن در برقراری ارتباط با جهان نقش اساسی دارد و در جوامع مختلف تحت تاثیر عوامل گوناگونی شکل می‌گیرد. توجه به بدن در انسان‌شناسی موجبات پدیدآمدن حوزه مطالعات گسترده در این حوزه شد و بدن انسان از قرن نوزدهم مورد مطالعه برخی از رشته‌های علوم انسانی مانند جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی قرار گرفت. بدن در مطالعات انسان‌شناسی با «شرایط تغییرناپذیر»، تفاوت‌های اجتماعی، بنیادهای طبیعی و فیزیکی در ارتباط بود و در این قرن تلاش‌های زیادی برای طبقه‌بندی و مقایسه بدن در ارتباط با پیامدهای اجتماعی و سیاسی صورت گرفت، با این وجود قرن بیستم محور پژوهش‌ها بر معنا و نماد بود. اغلب مطالعات قرن بیستم بدن را بستر نمادهای فرهنگی در ساختار اجتماعی از طریق آیین و خودتزیینی می‌دانستند (ویلیامز و گی‌لیان، ۱۹۹۸: ۹-۱۰) اما نخستین بار انسان‌شناسان: هرتز^۱، ون‌گنپ^۲ و موس^۳ پژوهش‌هایی فراتر از توصیف ساده بدن و تزیین انجام دادند.

هرتز انسان‌شناس و جامعه‌شناس فرانسوی داده‌های پژوهشی خود را تا حد زیادی از مائوری^۴، هندو و آداب و رسوم سلتیک جمع‌آوری کرد، در سال ۱۹۰۷ مقاله‌ای با عنوان: «برنامه مشارکتی در راستای مطالعه بازنمایی جمعی از مرگ، در مرگ و دست راست» و کتاب مرگ و دست راست (۱۹۰۹) را نوشت. از نظر هرتز الگوهای فکری در بدن منعکس می‌شدند و بدن به دو دسته جنسیت و اخلاق تقسیم می‌شود و در واقع بدن فیزیکی، اجتماعی است (سی نوت و هاوز، ۱۹۹۲: ۱۵۵). در سال ۱۹۰۹ ون‌گنپ انسان‌شناس فرانسوی که حوزه مطالعات وی بیشتر مناسک گذار بود کتاب مناسک گذار (۱۹۰۹) را نوشت. وی این مراسم را مراسمی سیستماتیک دانست که در آن وضعیت فرد در جامعه تغییر می‌کند (ون‌گنپ، ۱۹۹۶: ۱۷) و از نظر او انسان با تغییر نقش در جامعه ساخته می‌شود و در این تغییر به بدنی جدید که به نوبه خود نمادی جسمانی از خواسته‌های جدید جامعه از فرد و حقوق و وظایف او در جامعه است، نیاز دارد و در واقع جامعه و فرد تجسم یکدیگرند (سی نوت و هاوز، ۱۹۹۲: ۱۵۴).

تحولات چشمگیری تا دهه چهل در حوزه مطالعاتی بدن رخ داد، مهم‌ترین مطالعات بدن در این دهه توسط مرلوپونتی^۵ فیلسوف فرانسوی انجام شد که نظراتش در مطالعات انسان‌شناسی بدن تاثیرگذار بود. از نظر وی بدن به مثابه یک سوژه در دیالوگ با جهان و مردمان است که هم زمان و هم معنویت (روح) دارد و در واقع سه سطح از بدن وجود دارد: ۱. بدنی که در آن زندگی می‌کنیم ۲. بدن در بعد زمان که مجموعه عادات و رفتارهاست، ۳. بالاترین سطح یعنی روح که سوژه خود سازمان یافته است (کاپلستون، ۱۹۹۴: ۳۹۸-۴۰۹). یکی دیگر از مهم‌ترین پژوهش انسان‌شناسی بدن توسط داگلاس^۶ انسان‌شناس بریتانیایی با نام پاک‌ی و خطر تحلیل زمینه پاک‌ی و تابو (۱۹۶۶) انجام شد، وی مبحث دو بدن طبیعی و بدن اجتماعی را مطرح کرد و معتقد بود که بدن اجتماعی، بدن طبیعی را محدود می‌کند (سی نوت و هاوز، ۱۹۹۲: ۱۵۹) و نمادگرایی بدن در جامعه حاصل سهمی مشترک و عمیق با احساس فرد است و هر حواشی آسیب‌زا در جامعه موجب خطای بدنی و ایزوله شدن فرد می‌شود. تجربیات بدنی و احساسی فرد متقدم بر تجربیات اجتماعی و فرهنگی نیست و هر فرهنگ مشکلات و خطرات خاص خود را دارد بطور کلی وضعیت بدن بازتاب شرایط جامعه است (داگلاس، ۱۹۸۴: ۱۲۲).

¹Robert Hertz (1882-1915)

²Arnold Van Gennep (1873-1957)

³Marcel Mauss (1872- 1950)

⁴Maori

⁵Maurice Merleau-Ponty (1908 –1961)

⁶Mary Douglas (1921-2007)

اما یکی از پژوهش‌های مهم در حوزه بدن مقاله «خود در خودتزیینی» (۱۹۷۹) توسط استراتن انسان‌شناس بریتانیایی در حوزه بومیان پاپوآگینه نو انجام شد. خودتزیینی بدین معناست که فرد با استفاده از نمادها و سمبل‌هایی که بیانگر باورها و ارزش‌های اجتماعی است خود را بیاراید، استراتن معتقد بود که خودتزیینی در غرب به صورت سطحی و به نوعی خود نبودن را به نمایش می‌گذارد در حالی که خودتزیینی مردمان منطقه کوه هاگن نمایش درون و داشته‌های پنهان فرد، مانند رفاه، سلامت قدرت بدن و باروری است و به طور سمبلیک فرد با خودتزیینی آن‌ها را به نمایش می‌گذارد (۲۴۱ و ۲۵۴). خودتزیینی در مطالعات بدن جایگاه مهمی دارد و امروزه مطالعات گسترده‌ای در حوزه بدن و خودتزیینی در جهان انجام شده است.

تا پیش از قرن بیستم، مطالعات حوزه زیبایی‌شناسی نیز در انسان‌شناسی مورد توجه نبود، اواخر قرن نوزدهم ارنست گروس^۱ فیلسوف و قوم‌شناس آلمانی در سال ۱۸۹۱م در مقاله‌ای با مضمون «انسان‌شناسی و زیبایی‌شناسی» انسان‌شناسی را راه‌گشای برخی از اساسی‌ترین مشکلات زیبایی‌شناسی مطرح کرد و پیشنهاد یک رویکرد انسان‌شناختی مبتنی بر زیبایی‌شناسی را ارائه داد (وندام، ۲۰۱۰: ۳۱۰). در قرن بیستم، مارسل موس^۲ جامعه‌شناس مطرح فرانسوی، زیبایی‌شناسی را یکی از بزرگ‌ترین فعالیت‌های انسانی مطرح کرد که جز اعمال حیاتی جوامع به ویژه بدوی بود و در واقع زیبایی، فعالیت خلاقانه و بازنمودی از تفکر مردم دانست که دارای ابعاد مادی و معنوی است (موس، ۲۰۰۰: ۱۱-۶۷) و با اقتصاد، فن، مذهب، زبان و حقوق همواره روابط متقابلی دارد (موس، ۱۹۶۶: ۲۳۹-۱۹۳). در این میان مبحث زیبایی‌شناسی بومی یا محلی نیز مطرح شد، زیبایی‌شناسی بومی عبارت است از ترجیحات، انتخاب‌ها و گرایش‌هایی در فرم که برای افراد خوب و لذت‌بخش هستند (کوت، ۱۹۸۹: ۷۹) و با نظام‌های ارزش و معنا پیوند می‌یابند (مورفی، ۱۹۹۲: ۱۰).

ژاکوب مکت^۳ یکی از شاخص‌ترین محققان حوزه زیبایی‌شناسی نیز در مطالعاتش به نقد بر مرزبندی‌ها در انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی پرداخت (مکت، ۱۹۸۶: ۲۷۲) و از نظر وی فرهنگ اجتماعی در سه سطح: تولیدی، اجتماعی و هویتی شکل می‌گیرد و زیبایی برآیند این سه سطح است (کوت، ۱۹۸۹: ۲۳۴). نقد بزرگ مکت بر مطالعات زیبایی‌شناسی، سنجش معیارهای زیبایی در جوامع مختلف با شاخص غربی است، وی معتقد است که معیارهای غربی بر دیگر جوامع تحمیل شده و مفهوم زیبایی‌شناسی نیز از این جامعه به دیگر جوامع انتقال یافته که بسیار مخاطره‌آمیز است، زیرا در برخی فرهنگ‌ها این موضوع دغدغه جامعه نیست، و از نظر مکت، علی‌رغم اینکه انتقال مفاهیم زیبایی‌شناسی یکی از ابزار میان-فرهنگی است اما این انتقال باید محتاطانه صورت گیرد، زیرا فرم‌های زیبایی‌شناسانه با معنا در ارتباطند و در تولید هویت و ساختار اجتماعی تاثیرگذارند (مکت، ۱۹۷۹: ۳۰-۴۷).

از نظر تامسون^۴ مورخ و نویسنده آمریکایی، متخصص در هنر آفریقا و جهان آفریقایی-آتلانتیک نیز زیبایی‌شناسی را نمی‌توان به ایده زیبایی کاهش داد، زیرا هر جامعه‌ای تعریف زیبایی‌شناسی خاص خویش را دارد بطور مثال زیبایی‌شناسی و نظم اخلاقی در یوربا با هم در ارتباطند و زیبایی در جوامع و فرهنگ‌های گوناگون از ارزش متافیزیکی برخوردار است که نمی‌توان آن‌را با زبان بیان کرد (مورفی و پرکینز، ۲۰۰۶: ۲۴۰). وی سال ۱۹۷۳م بحث تحلیل و نقد زیبایی‌شناسی از دیدگاه منتقدان بومی را مطرح کرد و اظهار داشت که اغلب نقد و بررسی آثار هنر بومی از فیلتر و دیدگاه غربی تفسیر می‌شود، در حالی که زیبایی‌شناسی آفریقایی بر اساس

^۱ Ernst Grosse (1862 - 1927)

^۲ Marcel Mauss (1872-1950)

^۳ Jacques Jér Pierre Maquet

^۴ Robert Farris Thompson (1932-)

احساس آفریقایی شکل می‌گیرد. هنر و آرمان‌های عاطفی از سویی دیگر با هم در ارتباطند و آرمان از هستی‌شناسی فرهنگی الهام می‌گیرد و از نظر تامسون قضاوت‌های زیبایی و زشتی به شرایط جامعه بستگی دارد (تامسون، ۲۰۰۶: ۲۴۲-۲۴۵).

در دهه هشتاد تحولات گسترده‌ای در مطالعات انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی روی داد و یکی از تاثیرگذارترین محقق این حوزه، پیر بوردیو^۱ جامعه‌شناس و مردم‌شناس فرانسوی است، وی در کتاب *تقد قضاوت اجتماعی ذوق/سلیقه* (۱۹۸۴) زیبایی را شکلی از سرمایه فرهنگی دانست که حافظ هویت و امتیاز طبقاتی است که جوامع آن را از طریق تفاوت در «ذوق و سلیقه» بوجود می‌آورند (ماسیکا، ۲۰۱۱: ۴) و از نظر وی قریحه زیبایی‌شناسی نوعی توانایی اجتماعی است (رامین، ۱۳۸۷: ۶۱۱-۶۱۲) در زیبایی‌شناسی از نظر بوردیو شاخه‌ای از فلسفه و در ارتباط با تعریف زیبایی و ذوق است (گرینفل، ۲۰۰۷: ۳۶). هوارد مورفی یکی دیگر از شاخص‌ترین انسان‌شناسان هنر معاصر است نیز در مقاله‌ای با عنوان «از ماتی به درخشانی: زیبایی‌شناسی قدرت معنوی در یولنگو» (۲۰۰۶) [۱۹۸۹]، معیارهای زیبایی‌شناسی از فرهنگی به فرهنگ دیگر متفاوت می‌داند و معتقد است که زیبایی با خواص غیر قابل دیدن اشیاء و معنای فرهنگی ارتباط دارد و درک آن با دیدن و مطالعه کردن امکان‌پذیر نیست، بلکه حضور و زندگی‌کردن در اجتماع منجر به دریافت مفاهیم زیبایی‌شناسانه می‌شود (مورفی، ۱۹۹۲: ۸-۱۳).

کلود لوی استروس^۲ (۱۹۰۸-۲۰۰۹) قوم‌شناس و انسان‌شناس فرانسوی و از نظریه‌پردازان انسان‌شناسی مدرن نیز معتقد است که تمام رفتار انسان‌ها دارای کد است و ساختار ذهنی انسان نیز از مجموعه‌ای از اصول ذاتی، پدیده‌های اجتماعی و روابط میان انسان‌ها بوجود می‌آید. از نظر وی دوستی، خصومت، تفاوت و غیره در روابط انسان‌ها به صورت کدهای مختلف شکل می‌گیرد (وس، ۱۹۷۷: ۳۶).

پژوهش‌های انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی با آغاز قرن بیست و یکم ادامه یافت و اغلب مطالعات به زیبایی‌شناسی جوامع بومی معطوف شدند. مطالعات حوزه بدن و بویژه فرهنگ بدن در قرن بیستم و بیست و یکم بصورت تدریجی و سیستماتیک دچار تحولات چشمگیری شد.

روش‌شناسی

محقق در این پژوهش با استفاده از شیوه تحلیلی-توصیفی و به واکاوی داده‌های جمع‌آوری شده از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسناد و همچنین داده‌های میدانی (مشاهده-مصاحبه) با روش مردم‌نگاری پرداخته و از این طریق مولفه‌های زیبایی‌شناسی بومی خودتزیینی موی زنانه عشایر عرب کتی روستای حصار بالای ورامین نقد و بررسی کرده‌است. محقق با توجه به شناخت پیشین به فرهنگ منطقه ورامین پس از مشورت با محققین این حوزه، روستای حصار بالای ورامین به عنوان بزرگ‌ترین محل زندگی عشایر عرب کتی قوم مهاجر و عرب را انتخاب کرد. یکی از مزایای مطالعاتی این منطقه، وجود خرده فرهنگ‌های کمتر شناخته شده از جمله اعراب ساکن ایران است که سیر تحولات فرهنگی آنان در دوران معاصر در همجواری کلانشهر تهران به عنوان مرکز ثقل تحولات فرهنگی مدرن ایران اهمیت دارد. منابع مکتوب و غیرمکتوب حاکی از آن است که عشایر عرب کتی نزدیک به دو قرن پیش به منطقه ورامین تبعید شده‌اند و در این مهاجرت با تجربه زیسته متفاوتی نسبت به محل زندگی خود در استان فارس مواجه شدند. به منظور جمع‌آوری داده‌های میدانی، حضور در میدان با فراگیری دوران بیماری کووید ۱۹ در ایران مصادف شد علی‌رغم وجود مشکلات اما ضرورت حضور در میدان ایجاب کرد تا محقق در زمان‌های مختلف در میدان حاضر شود.

¹ Pierre Bourdieu(1930-2002)

² Claude Lévi-Strauss

سه گروه در این پژوهش به عنوان اطلاع‌رسان و مشارکت‌کننده حضور داشتند، دسته نخست دوستان ایل عرب ساکن ورامین و ری محقق، دسته دوم محققین بومی از جمله آقای محمد امینی محقق و نویسنده معروف ورامینی و آقای علی محمد نجفی محقق سرشناس ایل عرب استان فارس و دسته سوم اهالی روستا که از طریق روش نمونه‌گیری هدفمند-نظری انتخاب شدند، در این نمونه‌گیری چند محور اصلی ملاک بود، زنان کهنسالی که در گذشته تجربه استفاده از خودتزیینی موی سنتی را داشتند و زنانی میانسال و جوانی که خودتزیینی سنتی و امروزی را تجربه می‌کنند و مردان کهنسالی که خودتزیینی سنتی زنان را به یاد دارند. در گام نخست، اطلاع‌رسان‌های کلیدی از سوی محققین معرفی شدند، از جمله آقای رسول باقری (۴۰ ساله) رئیس شورای روستا و خانم عاطفه عرب بقرائی (۳۱ ساله) رابط جهاد کشاورزی در حوزه زنان و فعال شورای روستا که در تمامی مراحل انجام پژوهش نظارت و همراه محقق بودند. در جلسات متعددی که محقق در میدان حضور داشت، افراد روستا با نظارت اطلاع‌رسان‌های کلیدی بر اساس معیارهای جنسیت، سن، حافظه تاریخی و مهارت روایت‌گری انتخاب می‌شدند. نخست علت حضور محقق برای اهالی شرح داده شد که مورد استقبال آنان قرار گرفت و همین امر موجب شد تا اهالی همکاری موثری در روند جمع‌آوری داده‌ها داشته باشند. اطلاع‌رسان‌های کلیدی در معرفی افراد، جمع‌آوری اسناد تاریخی-تصویری و معرفی رسانه‌های مجازی نقش موثری را ایفا کردند. پس از گفتگو با اطلاع‌رسان‌های کلیدی در طی جلسات متعدد ۱۸ زن و ۹ مرد در مصاحبه‌ها شرکت کردند که در این مقاله از اطلاعات ۷ نفر از آنان استفاده شد، در روند پژوهش برخی از مصاحبه‌ها بصورت تلفنی بود و گاهی پرسش‌ها توسط اطلاع‌رسان کلیدی در میدان مطرح و پاسخ‌ها بصورت متن یا فایل صوتی از طریق رسانه‌های مجازی برای محقق ارسال می‌شد. لازم بذکر است که فرصت‌هایی مانند شرکت در مراسم نیز برای محقق فراهم شد که با حضور در مراسم به چگونگی رفتارها، کنش و واکنش افراد در حیطه هویت فرهنگی و خودتزیینی مورد توجه واقع گردید. پس از برگزاری جلسه نخست با بهره‌گیری از روش‌های ارتباط موثر با اهالی، محقق توانست اعتماد آنان را برای انتقال اطلاعات جلب کند و بدین ترتیب میزان اشتیاق و بدین ترتیب مشارکت در جلسات بعدی افزایش یافت. پرسش‌ها با محوریت مولفه‌های زیبایی‌شناختی در خودتزیینی موی زنان بصورت سنتی و امروزی تنظیم شد که در اینجا به برخی از آنان اشاره می‌کنیم.

جدول ۱. پرسش‌های اصلی مصاحبه

زنان قدیم چطور موهای خود را می‌آراستند؟
بلندی، شکل و رنگ زیبایی موی زنان و دختران در زمان قدیم چطور بود؟
موی زنانه و دخترانه چه تفاوتی در گذشته باهم داشتند؟
موی زنانه و دخترانه امروز چه تفاوتی باهم دارند؟
چه چیزهایی باعث زشتی مو زنان و دختران در قدیم می‌شد؟
قدیم، زنان و دختران برای آراستن موهاشون از چه و کجا الگو می‌گرفتند؟
معیارهای زن خوب و زیبا از نظر ظاهری و باطنی به‌ویژه مو در نظر افراد قوم عرب کتی چیست؟
زنان و دختران جوان امروز موهای خود را چگونه می‌آیند؟

حفظ اصول اخلاقی در پژوهش یکی از محورهای اصلی در جمع‌آوری و ثبت اطلاعات است، به همین دلیل جهت حفظ حقوق معنوی اطلاع‌رسان‌ها از شیوه کدگذاری به جای اعلان نام افراد استفاده شد. البته افراد اطلاع‌رسان توسط محقق در جریان جزئیات

پژوهش قرار می‌گرفتند و آنان از اینکه اطلاعات در قالب طرح پژوهش، کتاب و مقاله منتشر خواهد شد، مطلع بودند. در جدول مشخصات مشارکت‌کنندگان و اطلاع‌رسان‌ها به اشتراک گذاشته می‌شود.

جدول ۲. مشخصات مشارکت‌کنندگان و اطلاع‌رسان‌ها پژوهش

کد مشارکت‌کننده	جنسیت	سن	وضعیت تاهل	شغل	مکان	زمان مصاحبه
۱	زن	۴۲	متاهل	کارمند	روستای حصار بالا	۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱
۲	زن	۸۶	متاهل	خانه‌دار	روستای حصار بالا	۱۳۹۹
۳	زن	۸۰	متاهل	خانه‌دار	روستای حصار بالا	۱۳۹۹
۴	زن	۳۱	متاهل	شاغل پاره وقت	روستای حصار بالا	۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱
۵	زن	۷۶	متاهل	خانه‌دار	روستای حصار بالا	۱۳۹۹
۶	زن	۱۹	مجرد	خانه‌دار	روستای حصار بالا	۱۳۹۹
۷	زن	۵۶	متاهل	خانه‌دار	روستای حصار بالا	۱۴۰۱

یافته‌های پژوهش

پوشش و خودتزیینی سنتی مو

مصاحبه‌ها با اهالی روستا و آقای نجفی محقق ایل عرب نشان می‌دهد که تمایزات قومی در ایل عرب در طی یکصد سال اخیر دستخوش تحولات گسترده شده، به قول آقای نجفی، کهنسالان ایل عرب و به‌ویژه ساکنان استان فارس تلاش دارند که تمایزات خود را نسبت به سایر ایل‌ها مانند ایل قشقایی حفظ کنند، اگرچه وجوه مشترکی میان آن‌ها هست، اما افراد به‌طور تاریخی سعی در حفظ وجوه متمایزکننده خود دارند. زنان ایل عرب در خودتزیینی سنتی از سربندی به نام «لومار» شبیه عمامه بر دور سر استفاده می‌کردند اما با شکل‌گیری تحولات صنعتی جامعه ایرانی از دههٔ چهل و همجواری با مناطق روستایی و شهری شاهد تحولاتی در پوشش زنان ایل عرب هستیم.

در زمان قدیم مثلاً شصت، هفتاد سال پیش قوم جبار به نسبت به بقیه در استان فارس زودتر ساکن شدن و اهالی بیشتر به شهرها می‌رفتند. زنان عرب بتدریج از چارقد‌ها نازک استفاده کردند که موهایشان از زیر چارقد دیده می‌شد، بعدها قوم عرب کتی نیز به بعد از جبارها ساکن شدند و آن‌ها نیز از چارقد نازک البته نه به نازکی چارقد آن‌ها بر سر می‌کردند (مشارکت‌کنندهٔ ۲)

در عکس (۱) تصویر زنی با پوشش روستایی دیده می‌شود که نشان از تاثیر همجواری مناطق کوچ و همچنین یکجانشینی بر خودتزیینی زنان عشایر عرب کتی دارد.

عکس ۱. خودتزیینی زنان ایل عرب (دوره پهلوی دوم)

منبع: (شهبازی، ۱۳۶۶: ۳۵۱)

یکی از مهم‌ترین کارکردهای خودتزیینی سنتی اعلان جایگاه اجتماعی زنانه بود، در گذشته تحولات سرپوش زنانه با جایگاه تاهل یا مجرد رابطه داشت و به نوعی سر نقش تعیین کننده‌ای در اعلان جایگاه اجتماعی زنان را ایفا می‌کرد و در مراسم ازدواج با حضور افراد قوم، تغییرات سرپوش و موی زنانه در خودتزیینی بطور رسمی اعلان می‌شد، به طور مثال لومار را که نشان از تاهل داشت، در روز عروسی بر سر عروس می‌بستند.

مادربزرگ لومار می‌بست، می‌گفت قدیما تو عروسی آخر مجلس به سر عروس لومار می‌بستند و دیگه زن شوهردار حق نداشت که بدون لومار در جمع ظاهر بشه و این لومار اولین بار توسط زن شوهرداری از خانواده داماد بر عروس بسته می‌شد. الان همه چی عوض شده دیگه پیرزن‌ها هم لومار نمی‌بندند، می‌گن قدیمیه، دو سه پیر زن تو روستا هستند که بعضی وقتا تو خونه لومار می‌بندند. جوون‌ها که اصلا از این چیزا استفاده نمی‌کنند، می‌گن زشته. این چیزا برای قدیمه نه الان (مشارکت‌کننده ۷).

عکس ۲. لومار سنتی زنانه

منبع: (نجفی، ۱۳۹۱: ۹۲)

زیبایی‌شناسی بومی در خودتزیینی سنتی موی زنانه

خودتزیینی سنتی موی زنان و دختران دارای کاربردهای نمادین بود، بطوری که برخی از بایدها و نبایدها در مشابَهت‌سازی موی آنان بسیار اهمیت داشت، دختران در خودتزیینی از شبیه‌شدن به زنان اجتناب می‌کردند، زیرا این امتناع ریشه در باورها و ارزش‌های جمعی داشت. تمایز خودتزیینی موی زنانه و دخترانه در این بود که دختران دو دسته از موی اطراف صورت را جدا می‌کردند و به اصطلاح «زُلف» خود را از کنار سرپوش بیرون می‌گذاشتند و هرگز اجازه کوتاه کردن جلوی موی خود را نداشتند، زیرا کوتاه شدن مو در روز عروسی به نشانه ورود به جایگاه تاهلی بود. زنان برای تزیین موی خود از زیورآلاتی که اصطلاحاً «تو زُلفی» نام داشت، مانند مهرها (خُروز)، آویزهای تزیینی (طلا، نقره، سنگ‌های قیمتی و گیاهان) استفاده می‌کردند.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای خودتزیینی سنتی مو، بیان سن افراد بود، زنان و دختران موی خود را از فرق سر به دو قسمت مساوی تقسیم می‌کردند و زلف‌ها را کنار صورت از سرپوش بیرون می‌گذاشتند، بخش‌های باقی‌مانده مو به پشت سر منتقل و بصورت گیس بافته می‌شد، این خودتزیینی مو در سنین مختلف یکسان بود.

قدیم تو عروسی موی جلوی صورت عروس رو تا چانه کوتاه می‌کردن، برای دخترا عیب می‌دونستن که چنین کاری بکنه. زن‌های متاهل دائماً زلف‌هاشون رو کوتاه نگه می‌داشتن و دو تا گیس بلند هم می‌بافتن و به پشت سر می‌انداختند و زلف‌ها رو هم از کنار صورت از زیر چارقد بیرون می‌آوردن (مشارکت‌کننده ۲).

عکس ۳. خودتزیینی سنتی موی زنان کهنسال

منبع: (صفحه اینستاگرامی @arab_khamseh)

عکس ۴. خودتزیینی سنتی زلف زنان جوان

منبع: (مجموعه شخصی علی محمد نجفی، اردیبهشت ۱۴۰۱)

زیورآلات سنتی مو از نظر فرم و تعداد با سن، اقتصاد و جایگاه اجتماعی افراد رابطه داشت و زنان جوان بیشترین میزان زیورآلات را استفاده می‌کردند.

قدیما زن‌های جوان زیاد تو زلفی داشتند. بعضی موقع هم از سکه به عنوان تو زلفی استفاده می‌کردن، بیشتر زن‌ها پول به لباسشون می‌دوختن، مادرم تعریف می‌کرد که بعضی وقتا پول لازم داشتن از این سکه‌های لباس می‌فروختن. (مشارکت‌کننده ۵)

خودتزیینی موی امروزی تحت تاثیر فرهنگ شهرنشینی و الگوهای فضای مجازی است، بطوری‌که سن اجتماعی پیری از شصت سالگی به بعد آغاز می‌شود، امروزه در روستا یک رده سنی یعنی میانسالی به تقسیم‌بندی اضافه شده است. زنان روستا در خودتزیینی متناسب با سن نسبت به مردان مقیدترند و یکی از مهم‌ترین مولفه‌های زیبایی محسوب می‌شود، البته در برخی موارد نیز عواملی همچون زندگی در شهرهای بزرگ یا نقش فرزندان در خودتزیینی تاثیرگذار است. امروزه جوانان در تغییر اصول سنتی خودتزیینی زنان کهنسال خانواده نقش موثری دارند، اگرچه کهنسالان در مقابل این تغییرات از خود واکنش نشان می‌دهند و نگران قضاوت جامعه هستند، اما شاهد سیر تحول خودتزیینی در میان این رده سنی نیز هستیم.

خودتزیینی امروزی موی زنانه را در روستا را به دو دسته روزمره و آیینی می‌توان تقسیم کرد، جوانان روستا در هر دو دسته از الگوهای غیر سنتی پیروی می‌کنند، رنگ و کوتاهی مو از جمله شیوه رایج این نوع خودتزیینی است. علاوه بر تناسب سن و خودتزیینی مو، مولفه‌های زیبایی خودتزیینی موی زنانه در رنگ و ارتفاع مو است، رنگ‌های روشن با سنین جوانی و رنگ تیره با سنین میانسالی و پیری رابطه دارد. اغلب زنان کهنسال از کوتاه کردن مو امتناع می‌ورزند و زیبایی زنانگی را با موی بلند عجبین می‌دانند، اما زنان و دختران جوان تحت تاثیر زیبایی امروزی به انواع کوتاهی مو علاقمندند. خودتزیینی موی مراسم و مجالس زنان و دختران جوان به ویژه عروسی تابع مد روز است و سالن‌های آرایش در روستاهای مجاور یا شهرها در این زمینه نقش موثری را ایفا می‌کنند. در سال‌های اخیر اغلب وابستگان نزدیک عروس یا داماد در مجلس عروسی به خودتزیینی مو اهمیت می‌دهند، به‌ویژه آنکه گاهی با خودتزیینی عروس نیز هماهنگ می‌شوند. اما زنان کهنسال در مراسم نیز سرپوش دارند و از نمایش موی زنانه اجتناب

می‌ورزند. اطلاع‌رسان‌های زن جوان در این پژوهش نیز از مولفه‌های زیبایی بومی خودتزیینی مو، پیروی می‌کردند، اگر مذهبی بودند از نمایش مو در انظار عمومی امتناع می‌کردند اما در مراسم و آیین‌ها تحت تاثیر مد روز بودند.

یکی دو ساله که بعضی از خانواده‌ها مراسم عروسی رو تو سالن می‌گیرن، مجلس زنونه و مردونه از هم جداست، قبلا اطراف خونه چادر می‌زدن و صندلی می‌چیدن و مراسم رو همونجا می‌گرفتن. الانم مد شده که نزدیکان جوان عروس یا داماد هم لباس و آرایششون (آرایش صورت و مو) رو با هم ست می‌کنن. معمولا همگی به آرایشگاه‌های معروف ورامین یا تهران می‌رن. الان شینیون‌های باز، موج، بالای سر، بافت، اروپایی و... مد شده. آرایش صورت هم لایت اروپایی و طبیعی، آرایش سلبریتی‌ها مده، اما چند سال پیش آرایش غلیظ عربی مد بود (مشارکت‌کننده ۴).

ما پیر زن‌ها تو عروسی هم با روسری هستیم، عیب می‌دونیم موهامون را نشون بدیم. دخترا و زن‌های جوون عیب نمی‌دونن که موهاشون رو تو مجلس زنونه نشون بدن. قدیما عروسیا تو چادر بود، زن و مرد کنار هم بودن، فقط لباس‌های شاد می‌پوشیدن دیگه مو رو آرایش نمی‌کردن فقط از تو زلفی استفاده می‌کردن (مشارکت‌کننده ۳).

رنگ و خودتزیینی مو

رنگ موی زنانه در ساختار سنتی روستا، معانی متعددی را بازتولید می‌کند، در میان اهالی، گیسوی سپید «شعر آبیض» «گصایب آبیض» زنان کهنسال، دارای حرمت و جایگاه خاصی است و حفظ این جایگاه از گذشته تا امروز به‌ویژه در حل اختلافات قومی و طایفه‌ای اهمیت داشته‌است، بطوری که اگر پیر زنی موی سپید خود را آشکار کند و چارقد خود را به نشانه اوج ناراحتی به زمین اندازد، طرفین سریعا خصومت را به پایان می‌رسانند، همچنین یکی از عوامل جواز حضور زنان در مشورت‌ها و تصمیم‌گیری‌ها مهم، داشتن موی سپید به منزله تجربه و خرد است. بطوری که اهالی بر این باورند که از پیامبر اکرم نقل شده است که «الشَّيْبُ نُورٌ فَلَا تَنْتَفُوهُ» پیری و سفید شدن مو نور است (بحارالانوار، ج ۷۶: ۷۶). زنان کهنسال و به اصطلاح گیس سفید در ایل عرب در تصمیم‌گیری‌های جمعی با حضور مردان نقش موثری را ایفا می‌کنند. اما استفاده از رنگ‌های طبیعی برای مو در خودتزیینی سنتی جایگاه ویژه‌ای دارد به ویژه رنگ حنا (لون الحناء) که به اصطلاح گذاشتن رنگ حنا بر سر «ثواب» دارد. اغلب زنان کهنسال بر ثواب بودن تاکید دارند و رنگ‌آمیزی با حنا را بخشی از مناسک دینی می‌دانند. زیبایی رنگ حنایی مو نیز در ادبیات شفاهی عرب کتی بارها آمده‌است، بطور مثال در گذشته اهالی هنگامی که به همراه گوسفندان به کوچ می‌رفتند رنگ حنای مو یکی از نمادهای زیبایی زنانه بود که مردان در فراغ همسر خود یاد می‌کردند، یکی اطلاع‌رسان‌ها مرد که کهنسال بود این بیت را خواند:

شبی که میش گوش دارد می‌زند گوش دل من بهر دلبر می‌زند جوش
سه چیز یار که ما را برده از هوش حنا، سرمه، خال و گوش

یکی دیگر از اطلاع‌رسان‌ها که زنی کهنسال بود به اهمیت رنگ حنا در خودتزیینی سنتی اشاره کرد:

بچه بودیم مادرم موهای ما و خودش رو حنا می‌گذاشت. الانم فقط از حنا استفاده می‌کنم، پیغمبر فرموده که حنا گذاشتن ثواب داره و نور چشم رو زیاد می‌کنه و سردرد رو خوب می‌کنه، الان اصلا از رنگ شیمیایی استفاده نمی‌کنم (مشارکت‌کننده ۲).

اما رنگ مو در خودتزیینی امروزی، تحت تاثیر مدهای جهانی است و از آنجاکه پایه این رنگ‌ها شیمیایی است، هر سال طیف گسترده‌ای از آن رنگ‌ها به بازار می‌آید و افراد موهای خود را بر اساس مد رایج رنگ سال رنگ‌آمیزی می‌کنند. زنان میانسال در روستا اغلب رنگ‌های محدود شیمیایی مانند قهوه‌ای تیره یا مشکی را می‌پسندند در حالی که زنان جوان به ویژه نوعروسان بیشتر

تحت تاثیر مد روز و رایج هستند. در همصحبتي با زنان جوان خواستم تا رنگ موهای مد هر سال و شیوه‌های رنگ کردن را نام ببرند که در این قسمت به آن‌ها اشاره می‌کنم:

رنگ موهای مد سال و شیوه‌های رنگ کردن

۱۳۹۹: رنگ هایلايت استخوانی، دودی، طلایی (بلوند)، تنباکویی، کاراملی

۱۴۰۰: آمبره و سامبره کردن مو، فندوقی، بلوند، قهوه‌ای روشن، قهوه‌ای دودی، عسلی

۱۴۰۱: هایلات و لولایت، رنگ مو لاکچری، رنگ و مش، مسی، نقره‌ای، زیتونی، بلوطی، شکلاتی، نسکافه‌ای (مشارکت‌کنندگان (۶۴و۶۵))

جوانای الان از حنا خوششون نمیدانند می‌گن زشته، می‌گن قدیمیه. بیشتر می‌رن آرایشگاه و از رنگ مد روز استفاده می‌کنن، بعضی موقع هم تو اینترنت رنگ موهای مد شده را پیدا می‌کنن به آرایشگر می‌گن که موهاشون رو اون مدلی رنگ کنه. بعضیا هم رنگ شیمیایی رو از بازار می‌خرن و خودشون رنگ می‌کنن (مشارکت‌کننده ۱).

نزدیکان عروس داماد برای عروسی حتما می‌رن آرایشگاه و موهاشون مد روز رنگ می‌کنن، رنگ موی عروس هم با توجه مد روز انتخاب میشه. آرایشگاه‌های ورامین خوبه اما اونایی که وضع مالیشون خوبه می‌رن آرایشگاه‌های معروف تهران تا موهاشون رو خاص رنگ کنن (مشارکت‌کننده ۶).

البته در سال‌های اخیر با رواج مباحث طب سنتی در فضای مجازی و کلاس‌های جهادی در روستا، علاقمندی در افراد برای شناخت عوارض رنگ‌های شیمیایی، برخی از زنان جوان به رنگ‌های غیر شیمیایی تمایل یافته‌اند و از حنا و ترکیبات آن برای رنگ کردن موهای خود استفاده می‌کنند. عاطفه که خود در برگزاری این کلاس‌ها نقش موثری دارد از رنگ‌های طبیعی برای رنگ مو استفاده می‌کند و زنان را برای استفاده از رنگ‌های طبیعی تشویق می‌کند.

یکی دو بار از طرف دهیاری روستا، کلاس‌های طب سنتی گذاشتن و در مورد عوارض رنگ موهای شیمیایی صحبت کردن و در مورد خواص رنگ‌های طبیعی که برای زن‌ها چقدر مفید هم حرف زدن، به خاطر بعضیا دیگه از رنگ شیمیایی استفاده نمی‌کنن و سعی می‌کنن تا بیشتر از رنگ‌های طبیعی استفاده کنن، اگه تنوع رنگ طبیعی بیشتر بشه فکر کنم افراد بیشتری علاقه داشته باشن (مشارکت‌کننده ۴).

عکس ۵. رنگ موی حنایی زنان کهنسال

منبع: (<http://fna.ir/eyyfw4>)

عکس ۶. آرشیو رنگ موی شیمیایی آرایشگاه ورامین

شکل مو

خودتزیینی سنتی موی زنانه در گذشته از نظر شکل به دو دسته زلف و گیسو «گُصیب (گُصایب)» تقسیم می‌شد که به اذعان اهالی با اقلیم رابطه خاصی نداشت اما با شیوه زندگی کوچرویی و ایلی در ارتباط بود، زنان موها را از فرق وسط به دو دسته تقسیم می‌کردند و گاهی موهای بافته‌شده بروی سینه‌ها آویزان می‌شد.

دختر بچه‌ها از ۶ یا ۷ سالگی چارقد سر می‌کردند و زلف بیرون می‌داشتند، دخترها حق کوتاه کردن مو را نداشتند چون بزرگتر عیب می‌دونستن (مشارکت‌کننده ۲).

عکس ۷. خودتزیینی سنتی موی زنانه

منبع: (نجفی، ۱۳۱۳۸۰: ۱۱۶)

همانطور که بیان شد، دختران جوان در ساختار سنتی به ندرت موهای خود را کوتاه می‌کردند و یکی از مهم‌ترین معیارهای زیبایی بلندی و پرپشتی مو بود، بطوری که زنان کهنسال گیسوانی بلند و پرپشت خود را در جوانی به عنوان مهم‌ترین ملاک زیبایی

می‌دانستند و در باور سنتی، کوتاه کردن موی زنانه گناه به شمار می‌رفت. قضاوت جامعه نسب به رعایت مولفه‌های زیبایی بومی در خودتزیینی سنتی مو ربط داشت و اغلب از نقش مهم این قضاوت در مورد زیبایی و زشتی یاد می‌کردند اما خودتزیینی امروزی مو بسیار متنوع شده‌است، اگرچه اغلب زنان کهنسال به شیوه سنتی همان گیسو و زلف موهای خود را می‌آریند اما زنان و دختران جوان با مد روز رایج در شهرها و فضای مجازی هماهنگ می‌شوند. زنان و مردان کهنسال نگران از دست دادن مولفه‌های زیبایی بومی در خودتزیینی زنانه به‌ویژه موی زنانه هستند و در گفتگوها دائما از خطر از دست این مولفه‌ها یاد می‌کنند و این مسئله یکی از مهم‌ترین عامل در تخریب ارزش‌ها و باورهای جمعی می‌دادند و مذهبیون نیز این تغییر را گناه برمی‌شمردند که موجبات افزایش بلایا در زندگی می‌داند. علی‌رغم اینکه روستا آرایشگاه زنانه ندارد، اما زنان برای تزیین موی خود و شرکت در مراسم به آرایشگاه‌های زنانه در روستاهای اطراف، شهرهای ورامین و تهران می‌روند. تا دهه هشتاد مهم‌ترین وجه تمایز خودتزیینی موی زنانه در رنگ کردن با رنگ‌های شیمیایی بود، بدین ترتیب که دختران برای رنگ کردن موی خود تا قبل از ازدواج مجاز نبودند، اما کوتاهی مو جز منعیات نبود و دختران می‌توانستند که موهای خود را کوتاه کنند. اما امروزه برخی از دختران که اغلب تحصیلات دانشگاهی دارند، به رنگ کردن موهای خود مبادرت می‌ورزند و این امر مورد پسند کهنسالان نیست و آن را عبور از خطوط قرمز سنتی عرب کتی می‌دانند. اما علاوه بر تاثیر همجواری زندگی با تهران و شهرهای اطراف، رسانه‌ها یکی از مهم‌ترین عوامل در تغییر خودتزیینی موی زنان، قوانین حکومتی و ارائه خودتزیینی مطلوب از سوی حکومت است مطالعات اسناد و میدانی نشان می‌دهد قانون یکسان‌سازی لباس در اوایل قرن چهاردهم شمسی در دوران پهلوی اول و تداوم آن بطور الگوی غربی در دوران پهلوی دوم موجب تغییر شکل سنتی مو در میان زنان و دختران عرب کتی روستا شد، از سویی دیگر قوانین حکومتی پس از انقلاب نیز که نمایش موی زنانه را از منعیات شرعی می‌دانست زمینه ایجاد اختلال در روند تاریخی تمایز خودتزیینی موی زنانه و کارکرد اعلان تاهل و تجرد را فراهم کرد. تحصیل دختران و زنان یکی دیگر از عواملی بود که تابعیت از لباس و خودتزیینی رسمی موجب تغییر و اضمحلال خودتزیینی سنتی موی زنانه شد.

قدیما اهالی ایل عیب می‌دونستن دختر موهاش رو کوتاه کنه، دخترا حق نداشتن به موهاشون دست بزنی تا وقتی که شوهر می‌کردن و همون روز عروسی زلف‌های عروس کوتاه می‌شد. اون موقع دختر بودن از موهاش معلوم بود چون هم دختر و هم زن اصلا ابروهاشون رو بر نمی‌داشتن، اما از وقتی که اومدیم روستا دیگه یواش یواش زن‌ها به صورتشون دست زدن و ابروهاشون رو برداشتن، اما تا چند سال پیش دخترا اصلا به صورتشون دست نمی‌زدن، الانم بعضی خانواده‌ها اجازه نمی‌دن دخترشون به صورتش دست بزنه ولی دخترا مخصوصا اونایی که دانشگاه می‌رن به صورتشون دست می‌زنن حتی موهاشونم رنگ می‌کنن. من خودم که هفتاد و خورده‌ای سن دارم اصلا از رنگ‌های شیمیایی استفاده نمی‌کنم، موهام را مردونه و کوتاه نکردم الان زمونه خیلی عوض شده خدا آخر عاقبت جوون‌ها رو به خیر بکنه الان به حرف بزرگترها گوش نمی‌دن (مشارکت‌کننده ۵).

شکل موی آیینی در گذشته با روزمره فرقی نداشت زیرا سرپوش زنان نقش موثری در پنهان‌شدگی بخش‌هایی از موی زنانه بود اما امروزه بیشترین کارکرد را در مراسم عروسی دارد که اغلب با میزان وابستگی فامیلی افراد با عروس یا داماد در ارتباط است. به آرایش موی زنانه اصطلاحاً «شینون» و «براشینگ» گفته می‌شود. در سال‌های اخیر، فر کردن یا صاف کردن مو نیز جز زیبایی موی زنانه محسوب می‌شود، زنان و دختران با مراجعه به آرایشگاه‌های زنانه از این نوع خودتزیینی مو نیز استفاده می‌کنند. زنان و دختران

جوان در مراسم عروسی نزدیکان، از شینیون و براشینگ استفاده می‌کنند و نمایش موی تزیین شده نشان از نسبت افراد با عروس داماد و همچنین اقتصاد خانواده، زندگی در شهرهای بزرگ و تحصیلات دارد.

عکس ۸. خودتزیینی موی عروس در مراسم

منبع: (مجموعه شخصی عرب بقرائی، ۱۴۰۰)

شیوه‌های نمایش

کارکرد خودتزیینی سنتی با شیوه‌های نمایش آن رابطه دارد، بطوری که در گذشته مو از کنار صورت زنان و دختران بطور خاصی به نمایش گذاشته می‌شود و موهای بافته شده نیز از پشت سر آویزان بود. همانطور که پیشتر نیز اشاره شد، خودتزیینی دستخوش تغییراتی تحت تاثیر قوانین حکومتی و ارتباطات با جهان از طریق رسانه‌ها شد. در دوره پهلوی اول برای بازتولید تجدد غربی در ایران، قوانین حکومتی یکسان‌سازی لباس که بر نمایش کامل موی زنانه و دخترانه تاکید داشت موجب شد تا ماموران دولتی چارقد و سرپوش‌ها را از سر زنان و دختران بردارند و به اصطلاح کشف حجاب شود.

مادرشوهرم تعریف می‌کرد که جوون تر که بوده وقتی کشف حجاب شد، می‌شنیدن قزاق اومد فرار می‌کردن تا چارقد از سرشون نکشن. می‌گفت که خیلی می‌ترسیدیم و قایم می‌شدیم. زن‌ها خیلی دوست نداشتن بیان بیرون (مشارکت‌کننده ۵).

در دوره پهلوی دوم با ایجاد الگوی «من پیشرفتگرای غربی» در مقابل «من واپسگرای سنتی» موجبات انزوای این نوع نمایش مو فراهم شد و افراد با تغییر شیوه زیستی خود وارد مرحله جدیدی از زندگی شدند و تحت تاثیر خودتزیینی محل زیست جدید یعنی روستا قرار گرفتند و نمایش موی زنانه که معنای خاصی را در عشایر عرب کتی خلق می‌کرد، جای خود را به خودتزیینی موی روستایی و شهری داد. پس از انقلاب نیز با توجه به اهمیت پوشاندگی کامل موی زنانه از نظر شرع و حکومت، بخش کمی از موها از سرپوش بیرون قرار گرفت و زنان و دختران مذهبی سعی بر پنهان کردن کامل موی خود داشتند.

عکس ۹. خودتزیینی موی زنان ایل عرب خمسه (پهلوی دوم)

بدین ترتیب خودتزیینی سنتی موی زنانه و دخترانه بخش مهمی از کارکرد تاریخی و مولفه‌های زیبایی بومی خود را در این تحولات صد ساله از دست داد. امروزه نیز خودتزیینی روزمره و آیینی با قوانین و شروطی در نمایش موی زنانه اجرا می‌شود اغلب زنان و دختران مذهبی در محیط روستا از نمایش موی خود امتناع می‌ورزند، در حالی که نمایش موی زنانه در مجالس زنانه جایز است و برهمین اساس طی این سال‌ها زنان و دختران جوان در مجالس زنانه تلاش می‌کنند تا خودتزیینی متفاوت از موی خود را در جمع به نمایش بگذارند.

عکس ۱۰. خودتزیینی موی زنان دوره جمهوری اسلامی و پنهان‌شدگی مو (دهه هفتاد)

منبع: (مجموعه شخصی عاطفه عرب بقرای جعفری، ۱۴۰۰)

نتیجه‌گیری

بدن یک پدیده تاریخی، فرهنگی و بیولوژیکی است که فرهنگ و بیولوژی بر آن تاثیر می‌گذارند، زیبایی خودتزیینی سنتی موی زنانه عرب کتی روستای حصار بالای ورامین حفظ هویت قومی، بیان جایگاه اجتماعی، تناسب با سن و جنسیت و اقتصاد است، بطوری که در گذشته یک از مهم‌ترین مولفه‌های تمایز جایگاه زن متأهل، خودتزیینی متفاوت مو بود که این تغییر بصورت رسمی در روز عروسی اعلان می‌شد و از سویی دیگر نیز بازتولید خودتزیینی سنتی موی زنانه یکی از منعیات دختران پیش از ازدواج بود و تخطی از این اصول موجب طرد افراد از سوی ایل می‌شد. از آنجاکه ساختار زیستی این جامعه با شیوه کوچ عجین بود، رعایت اصول و قواعد سنتی به‌ویژه از سوی دختران و زنان امری اجتناب ناپذیر بود و بدین ترتیب ارزش‌های جمعی و باورها در خودتزیینی سنتی زنان و دختران نقش موثری ایفا می‌کرد اما با تغییر ساختار زندگی در ایران از سنتی به صنعتی به‌ویژه در یکصد سال اخیر حکمرانی و قوانین حکومتی در مولفه‌های زیبایی خودتزیینی زنان به‌ویژه موی زنانه تغییرات گسترده‌ای را ایجاد کرد و نهاد قدرت در حمایت از این تغییرات نقش موثری داشت، بطوری که در دوره پهلوی اول با اجرای قانون کشف حجاب، مولفه‌های زیبایی خودتزیینی سنتی موی زنانه از نمایش بخشی از مو را به نمایش کامل آن مبدل کرد و بدین طریق، کارکرد تاریخی آن را مختل کرد و از سوی دیگر مولفه‌های زیبایی بومی خودتزیینی سنتی مو جای خود را به مولفه‌های زیبایی و مطلوب حکمرانی داد و برخی از ارزش‌ها، بایدها و نبایدهای تاریخی و کارکرد آن از میان رفت. و از سویی دیگر در دوران پهلوی دوم نیز با ساخت الگوی من پیشرفتگرای غربی در مقابل من پیشرفتگرای سنتی موجبات انزوای خودتزیینی سنتی شد و به‌مرور افراد با بازتولید من پیشرفتگرا با مولفه‌های بومی بیگانه‌تر شدند. پس از انقلاب نیز تاکید بر خودتزیینی متفاوت موی زنانه که پنهان‌شدگی آن در سطح جامعه ترویج می‌شد، موجب تغییر خودتزیینی سنتی مو در میان زنان و دختران عشایر عرب کتی ورامین شد. بطوری که پنهان کردن کل مو به عنوان ارزش‌های دینی ترویج می‌شد، امروزه نیز رسانه‌های داخلی و خارجی و مجاورت با کلانشهر تهران نقش موثری در خودتزیینی موی زنانه ایفا می‌کند و زنان و دختران تحت تاثیر این عوامل سعی در بازتولید «موی مطلوب دوران» دارند و در برخی موارد این مطلوبیت با ارزش‌ها و باورهای سنتی این جامعه در تضاد است و موجبات رو در رویی سنت و تجدد را فراهم می‌کند در حالی که کهنسالان تلاش دارند تا ساختار سنتی و مولفه‌های زیبایی بومی خودتزیینی مو را حفظ و انتقال دهند ولی مواجه با عوامل تاثیرگذار دوره حال، دشوار و در برخی موارد ناممکن است.

منابع

- امینی، محمد. (۱۳۶۸). *تاریخ اجتماعی ورامین در دوره قاجاریه*، تهران: بی‌نا.
- ایروانی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *سنجش میزان گرایش‌های خانوارهای عشایری در زمینه اسکان و مشکلات موجود (بررسی موردی عشایر عرب جرقویه)*، جهاد، ۲۷۴: ۴۳-۶۲.
- ذکایی، سعید. و پنج‌تنی، منیره. (۱۳۹۳)، *بدن به مثابه متن؛ درآمدی بر تاریخ فرهنگی بدن در ایران*، ۶۷ تا ۷۳.
- رامین، علی. (۱۳۸۷)، *مبانی جامعه‌شناسی هنر*، تهران: نشر نی.
- عزت‌اللهی نژاد، طیبیه. و زهرا رهبرنیا. (۱۳۹۴). *آوای مو: انسان شناسی زیبایی‌شناسی بومی در خودتزیینی زن ترکمنی روستای دودیوخ، پژوهش‌های انسان شناسی ایران*، ۵ (۱)، ۲۷-۴۷.
- عزت‌اللهی نژاد، طیبیه. (۱۳۹۹). *خودتزیینی زنان ترکمن؛ درآمدی بر انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- (۱۴۰۲). *زشتی و زیبایی در خودتزیینی پوشش زنان عشایر عرب کتی روستای حصاربالای ورامین، پژوهش‌های انسان شناسی ایران*، ۱۳ (۲۵)، ۷۷-۹۸.
- کیاوند، عزیز. (۱۳۶۸). *سیاست، حکومت و عشایر*، تهران: صنم.
- مقصودی، منیژه. و انواری، زهره. (۱۳۹۱)، *رابطه یکجانشینی و نظام خویشاوندی. جامعه شناسی هنر و ادبیات*، ۱۹ (۱)، ۱۶۱-۱۸۶.
- نصیری و همکاران. (۱۳۹۰)، *الگوی برای برنامه راهبردی سامان‌دهی عشایر استان تهران، بهار*، ۱۵ (۱)، ۶۳-۴۳.

هاشمی، علیرضا. (۱۳۹۲)، طایفه مستقل عرب کتی بزرگ‌ترین عشایر عرب کوچرو در منطقه ورامین تهران، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۳ (۱)، ۶۹-۹۰.

- Coote, J. (1989), The Anthropology of Aesthetics and the Dangers of Maquetcentrism, *JASO*, 3, 229-43.
- Copleston, F. (1994), *A History Of Philosophy*, New York: S.J. AN IMAGE BOOK.
- Douglas, Mary [1966](1984), *Purity and Danger An Analysis Of The Concepts Of Pollution And Taboo*, USA: Routledge.
- Grenfell, M. and Hardy ,Ch. (2007), *Art Rules Pierre Bourdieu and the Visual Arts*, USA: Berg.
- Hertz, Robert [1907](1960), A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death, in Death and the Right Hand, Translated by R. and C. Needham: Glencoe, IL, *The Free Press*, 27-86
- Hertz, R.[1909](1960), *Death and the Right Hand*, New York: Cohen & West.
- Mauss, M. [1926] [1947] (2000) , *Manuel d' ethnographie*, edited by Jean-Marie Tremblay, Payot: Paris.
- Maquet, J. (1979), *Introduction to Aesthetic Anthpology*, Malibu: Undena Publications.
- Maquet, J. (1986), *The Aesthetic Experience. An Anthropologist Looks at the Visual Arts*, New Haven: Yale University Press.
- Mauss, M. (1966), *The Gift, Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, Translated by Ian Gunnison, London Cohen & West.
- Mauss, M. [1926] [1947] (2000), *Manuel d' ethnographie*, edited by Jean-Marie Tremblay, Payot: Paris.
- Mascia-Lees, F. E. (2011), *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*, USA: Blackwell.
- Morphy, Howard (1989), From Dull to Brilliant: The Aesthetics of Spiritual Power Among the Yolngu, H, Man, *New Series*, 24 (1), 21-40.
- Morphy, H. (1992), Aesthetics in a Cross-Cultural Perspective: some reflections on Native American basketry", *JASO* 1992, Vol. 23, No.1:1-16.
- Synnott, A. and Howes, D. (1992), From Measurement to Meaning, *Anthropologies of the Body*, *Anthropos*, Bd. 87 (1./3), 147-166.
- Strathern, M.(1971), *Self-decoration in Mount Hagen (Art & Society)*, London: Gerald Duckworth & Co Ltd.
- Strathern, M. (1979), The Self in Self-Decoration, *Oceania* , 49 (4), 241-257
- Thompson, R. F. (2006), Yoruba Artistic Criticism, Howard & Perkins, Morgan, *The Anthropology of Art AReader*, (pp.249-262), Malden: Blackwell.
- Van Damme, W. (1996), *Beauty in Context: Towards an Anthropological Approach to Aesthetics*, New York: leiden.
- Van Damme, W. (2010), Ernst Grosse and the "Ethnological Method" in Art Theory, *Philosophy and Literature*, 34 (2), 302-312.
- Van Gennep, A. [1909] (1960), *Les rites de passage*, USA: University of Chicago Press.
- Van Gennep, A. (1996), *Les rites de passage*, Romania: Polirom.
- Williams, S. J and Gillian, B. (1998), *The Lived Body Sociological themes, embodied issues*, London Routledge.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی